

Katarína DUDOVÁ

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Slovensko

Interpretácia kognitívneho východiska v horizontálnom a vertikálnom kreovaní textu

Zhrnutie

V príspevku navrhovaný lingvistický prístup otvára možnosť interpretácie takej sémantickej kategórie textu, ktorá zásadným spôsobom ovplyvňuje konštituovanie ďalších významov textu a ktorá je mimoriadne úzko zviazaná so samotným jeho tvorcom, ako i jeho ďalšími postojmi k obsahu celého nadvetného útvaru. Rozhodujúcim činiteľom utvárania tejto sémantickej kategórie textu je modálna osobnosť (subjekt hovoriaceho), ktorej postoj k obsahu celého textu určuje modálnu platnosť celého súvislého jazykového komunikátu. Hovoríme o modálnosti textu (Dudová, 2014), pod čím rozumieme taký postoj hovoriaceho k obsahu celého textu, ktorý je kognitívnym východiskom jeho preferencií, hodnotenia, emocionálneho prežívania a pod. a ktorý manifestuje hranice jeho poznávania založené na miere presvedčenia, alebo otvorenosti (možnosť) či uzavretosti (nutnosť) voči ďalším možným alternatívam realizácie deja. Takýto postoj signalizujú v texte špecifické jazykové prostriedky, ktoré nesú všetky sémantické i kognitívne predpoklady na to, aby boli schopné explicitne vyjadriť na horizontálnej i vertikálnej úrovni textu hranice ovplyvňujúce postoje a názory hovoriaceho (modálnej osobnosti). Náš výskum ukázal, že sú to najmä fakultatívne modálne prostriedky, akými sú predovšetkým modálne slovesá (*musieť, nemusieť, môcť, nemôcť, chcieť, nechcieť, smieť, nesmieť, dať sa, nedáť sa, mať sa, nemať sa*), ale aj modálne príslovky (*treba, netreba, možno, nemožno, ťažko, neslobodno*) a epistemické častice (*pravdepodobne, údajne, určite, bezpochyby, hľadám, sotva, azda, naozaj, zrejme, rozhodne, nepochybne, asi, vraj, iste, istotne, isto, akiste, isteže*).

Kľúčové slová: modálna osobnosť, modálnosť textu, modálne indikátory.

V príspevku navrhovaný lingvistický prístup otvára možnosť interpretácie takej sémantickej kategórie textu, ktorá zásadným spôsobom ovplyvňuje konštituovanie ďalších významov textu a ktorá je mimoriadne úzko zviazaná so samotným jeho tvorcom, ako i jeho ďalšími postojmi k obsahu celého nadvetného útvaru. Rozhodujúcim činiteľom utvárania tejto sémantickej

kategórie textu je modálna osobnosť (subjekt hovoriaceho), ktorej postoj k obsahu celého textu určuje modálnu platnosť celého súvislého jazykového komunikátu. Hovoríme o modálnosti textu (Dudová, 2014), pod čím rozumieme taký postoj hovoriaceho k obsahu celého textu, ktorý je kognitívnym východiskom jeho preferencií, hodnotenia, emocionálneho prežívania a pod. a ktorý manifestuje hranice jeho poznávania založené na miere presvedčenia, alebo otvorenosti (možnosť) či uzavretosti (nutnosť) voči ďalším možným alternatívam realizácie deja. Takýto postoj signalizujú v texte špecifické jazykové prostriedky, ktoré nesú všetky sémantické i kognitívne predpoklady na to, aby boli schopné explicitne vyjadriť na horizontálnej i vertikálnej úrovni textu hranice ovplyvňujúce postoje a názory hovoriaceho (modálnej osobnosti). Naš výskum ukázal, že sú to najmä fakultatívne modálne prostriedky, akými sú predovšetkým modálne slovesá (*musieť, nemusieť, môcť, nemôcť, chcieť, nechcieť, smieť, nesmieť, dať sa, nedať sa, mať sa, nemať sa*), ale aj modálne príslovky (*treba, netreba, možno, nemožno, ťažko, neslobodno*) a epistemické častice (*pravdepodobne, údajne, určite, bezpochyby, hádam, sotva, azda, naozaj, zrejme, rozhodne, nepochybné, asi, vraj, iste, istotne, isto, akiste, isteže*).

1. Vertikálne kreovanie textu – metatext

Cesta od modálnosti vety k modálnosti textu vedie cez objavenie tých systémovo-sémantických parametrov modálnych prostriedkov, ktoré majú zásadný dosah na horizontálne (lineárne) i vertikálne kreovanie textu. Modálna osobnosť (hovoriaci subjekt) sa naplno nerealizuje v izolovaných slovách a vetách, ale v súvislých textoch, v ktorých sa môžu prejaviť všetky rozmery jej zložitej kognitívnej kapacity.

V súvislosti s vertikálnou stránkou textu sa cez prostriedky vetnej modálnosti odкрývajú metakomunikačné znalosti tvorcu textu (Dolník – Bajžíková, 1998, s. 90), jeho kognitívne pozadie, ako aj interakcia s kultúrnymi vzorcami, ktoré zásadným spôsobom ovplyvňujú textotvornú stratégiu, t. j. čo chce hovoriaci docieľiť a ako to môže dosiahnuť (Dolník – Bajžíková, 1998, s. 91). Preto ak sledujeme modálny význam textu z hľadiska vertikálneho, vnímame modálne prostriedky ako ukazovatele metatextovosti, ktorú v zhodne s A. Wierzbickou (1971, s. 106), charakterizujeme ako informáciu o základnej informácii, text o texte.

Ako príklad uvedieme rozdielny spôsob projekcie modálneho výrazu *môcť* v kultúrnej pamäti mužov a žien, na ktorý poukázal americký psychológ John Gray (2012, s. 228 – 230). Jeho dlhoročné skúsenosti zo seminárov a práce s jednotlivými párami po celom svete odkryli, že ženy pri žiadosti o pomoc používajú sloveso *môcť* v inom význame, v akom ho bežne chápu muži. Keď žena použije sloveso *môcť* (príp. v podmienovacom spôsobe *mohol by si*) vo

výpovedi typu *Mohol by si vysypať kôš?*, chce naznačiť *Urobil by si?*. Sloveso *môcť* nadobúda v jej výpovedi epistemický význam (založený na presvedčení hovoriaceho o platnosti výpovede), ktorý je spojený s obavou, či partner jej žiadosti vyhovie. Komentár muža, spojený so slovesom *môcť* v takejto výpovedi, poukazuje na deontický význam (zosilnený komponent propozície), ako demonštruje J. Gray na textoch, ktoré napísali muži na jeho seminároch.

V prvom príklade si hovoriaci subjekt *môcť* interpretuje ako slobodnú voľbu z dvoch možností: *Keď sa ma žena opýta „Mohol by si upratať dvor?“ chápem to doslovne a odpoviem: „Mohol by som, určite je to možné.“ Lenže tým ešte nehovorím: „Áno, upracem dvor“ a celkom určite nemám pocit, že som to slúbil. No ak mi povie: „Uprataval by si dvor?“ začnem nad tým uvažovať a som ochotný pomôcť. Ak poviem áno, zvyšuje sa pravdepodobnosť, že na to nezabudnem, lebo som to slúbil.* (Gray, 2012, s. 229).

V druhom texte nadobúda *môcť* význam schopnosti, čo spôsobuje, že otázka v mužovi vyvoláva negatívne pocity súvisiace s nedocenením jeho schopností, resp. s manipuláciou: *Keď sa ma partnerka spýta: „Pomôžeš mi, prosím ťa?“ chápem to ako príležitosť pomôcť jej a som ochotný splniť jej prosbu. No keď počujem: „Môžeš mi, prosím ťa, pomôcť?“, zdá sa mi, že ma pritisla k múru, nemám na výber. Ak som schopný pomôcť, tak sa to odo mňa očakáva! Mám z toho pocit, že si ma neváži.* (Gray, 2012, s. 229).

Obidve textové ukážky ukazujú, aký metatext (t. j. ako si muž aktualizuje a ako vnútorne komentuje) vytvára muž pri výpovedi ženy, ktorá začína: „Mohol by si ...“. Z významov, ktoré polysémický modálny výraz *môcť* vo vývojovom procese gramatikalizácie nadobudol, si hovoriaci subjekt (modálna osobnosť) vyberá a aktualizuje tie, ktoré zodpovedajú jeho vlastným potrebám, záujmom, pocitom, zámerom a pod. Modálna osobnosť (v príkladoch muž) vo svojom aktuálnom texte explikuje svoj vnútorný dialóg s tým, o čom vypovedá (čo považuje za pravdivé, možné, nutné), teda tvorí metatext na základe „minulosti asimilovanej vo vzťahu k súčasným potrebám a záujmom daného kolektívu“ (Dolník, 2010, s. 94). V tejto súvislosti hovorí J. Dolník o kultúrnej pamäti, ktorej komponentom je jazyková pamäť ako projekcia minulosti jazyka a jazykového spoločenstva (Dolník, 2010, s. 93). Prirodzene, táto funkčná kultúrna pamäť sa prejavuje nielen pri interpretácii jazykových prejavov komunikačného partnera, ale aj vtedy, keď modálna osobnosť tvorí prostredníctvom gramatikalizovaných polysémických modálnych výrazov svoj vlastný komentár (metatext) k tomu, o čom vypovedá.

V kultúrnej pamäti modálnej osobnosti sa špecifickým spôsobom projektuje pôvodný význam polysémických modálnych výrazov, od ktorého sa v procese gramatikalizácie odvodzovali v istej následnosti ďalšie významy. Táto špecifickosť v odkrývaní pôvodného významu spočíva v tom, že jeho razancia je vzhľadom na časovú vzdialenosť v kultúrnej pamäti výrazne oslabená, ale prítomná. Dôkazom prítomnosti prototypového modálneho významu sú ustálené

texty ľudovej slovesnosti, ktoré patria do fondu kultúrneho dedičstva istého spoločenstva, kolektívu (napr. v mikrotexte, akým je frazéma *Kto nemá v hlave, musí mať v nohách*, je modálny význam nutnosti motivovaný tým, čo človek ne/vlastní, teda konkrétnym lexikálnym významom). Znovuobjavenie či znovuoživenie prvotného významu najmä v týchto textoch pomáha nielen zdôvodniť štrukturáciu ďalších významov, ale aj pochopiť kognitívne príčiny ich následného výberu či aktualizácie.

Prostredníctvom konceptuálneho modelu nádoby sme zistili (Pekaríková, 2010, s. 43–51), že významy slovenských modálnych výrazov *môcť*, *musieť*, *mať* sú systematicky zoskupené do týchto radiálnych kategórií: konkrétny význam vlastníctva → možnosť ↔ nutnosť → nízka miera presvedčenia ↔ vysoká miera presvedčenia → cudzia mienka. Ukazuje sa, že toto zoskupenie nie je náhodné, ale je tu prítomná spoločná (prototypová) motivácia, ktorá predstavuje vstup do ďalších kognitívnych procesov. Prototypový význam modálnych výrazov je teda konkrétny (t. j. držať niečo pri sebe ako vlastníctvo) a je založený na fyzickej či bezprostrednej skúsenosti vlastníctva či privlastňovania sveta sebe. Štruktúracia následných významov (možnosť, nutnosť, presvedčenie, evidencialita), vyznačujúcich sa vyšším stupňom abstrakcie, vyplýva z prirodzenej ukotvenosti človeka vo svete a z jeho interakcie so spoločnosťou, kultúrou, ku ktorej môže modálna osobnosť (hovoriaci subjekt, autor) zaujať istý postoj.

Kognitívna báza modálnych výrazov, realizovaná na metaforickom modeli nádoby, podmieňuje povahu metatextu u barokového básnika Hugolína Gavloviča v jeho diele *Valaská škola – mravov stodola* (Gavlovič, 1964, s. 477 – 495), ktoré odráža životnú múdrosť pastierov, ako aj ich postoj k vlastníctvu a vlastníctvu.

Vstup do kognitívnych procesov spojených s možnosťou, nutnosťou, presvedčením a cudzou mienkou je v tomto texte staršej slovenskej literatúry (z roku 1755) založený na fyzickej či bezprostrednej skúsenosti vlastníctva či privlastňovania sveta sebe: *Bohatý míva peníze a chudobný dítky*. V rámci metaforického modelu nádoby sa vlastníctvo buď rozširuje, nádoba sa otvára (*Když má boháč mnoho peněz, netreba mu detí,/ nebo by se naučili rozkoše hledeti*), alebo sa obsah nádoby uzatvára (*Bohatý míva peníze a chudobný dítky,/ chudobný s svým pokolením naplní přibytky*) (Gavlovič, 1964, s. 480). Prostredníctvom rozširovania obsahu metaforického modelu nádoby sa z prototypu modálnych výrazov utvára možnosť: *Jak máš bohatstva v hojnosti, peněz velkú sumu,/ nežij podle tvej žádosti, než podle rozumu;/ jak užíváš k tvej žádosti bez rozumu statku,/ jistá vec jest, že bohatství bude ti k úpadku/ Nechťej tak žít, jako můžeš, ale jako sluší,/ ku svetskému obyčaji neobracaj uši ...* (Gavlovič, 1964, s. 484). Naopak, vylúčením ďalšej možnosti sa anuluje tendencia rozširovať nádobu o ďalšie vlastníctvo, čím vzniká na základe zdrojovej domény vlastníctva (posesivity) nutnosť: *Který král aneb monarcha na zisk svůj nehledí,/ ten na trůne svém královském pri pokoji sedí,/ ale jak lúpi*

*poddaných, chciť bohatým býti,/ **nemúže** stály na trúne pri pokoji žíti.* (Gavlovič, 1964, s. 482). Život človeka a všetko, čo v ňom má, vlastní, je chápané ako smrťou uzatvorená nádoba, ktorá sa už o ďalšie vlastníctvo nerozširuje: *Kto ve svete má rozkoše, ten se smrti bojí,/ a kdo žije v nedostatku, o život nestojí.* (Gavlovič, 1964, s. 484).

S uzavretou nádobou je spojená nielen nutnosť, ale následne aj presvedčenie, vysoká miera istoty, ktorá je v staršom texte signalizovaná adjektívom: *Život človeka na zemi nič není jiného,/ jedine beh k **jistej** smrti krem domnení všého,/ jakúkoliv cestú půjdeš, **musíš** konec vzíti,/ kdokoliv žije na svete, raz **musí** umříti.* (Gavlovič, 1964, s. 481). Z modálneho významu možnosti sa odvodzuje nízka miera presvedčenia o úprimnosti boháča, čo hovoriaci subjekt (v interakcii s kultúrnymi vzorcami pastierov) implicitne vyjadruje v širšom kontexte a explicitne prostredníctvom častice: *Tak obcuje boháč s chudobným jako vlk s baranem,/ jestli **můžeš**, nemej nikdy společnosti s pánem;/ jak te volá k sobe, nechod', když **můžeš** nejíti,/ jak se oddáliš od neho, budeš pokoj míti// Když budeš s ním, tehdy nemluv všelico slobodne,/ never mnohým řečám jeho, **snad** mluví podvodne./ Bude te mnohými slovy probovat' líbezne,/ dokud nějaké tajemství od teba nevezme// Bude se te, usmívajíc, všelico zpytovat/ a tvé řeči v swojej hlavě pilně pamatovat'./ Jak od teba zví to, čo chce, hned' tvár svú promění,/ zabije te s tvým jazykem krem tvého domnení.* (Gavlovič, 1964, s. 484). Významový kontext modálnych výrazov zároveň ukazuje, že kým fyzické vlastníctvo (peniaze, hmotný majetok) chudobného predstavuje uzavretú nádobu, vlastníctvo s abstraktnou povahou má tendenciu rozširovať obsah nádoby (pokoj, múdrosť, rozvaha a pod.). Metatextovú stránku textu predstavujú také hranice (založené na prototypovom význame vlastníctva a konceptuálne prepojené s možnosťou, nutnosťou, presvedčením), ktoré určujú autorove postoje k obsahu celého textu.

Ako ukazuje naša explikácia prototypového významu gramatikalizovaných modálnych výrazov, tieto kategórie odkrývajú na vertikálnej úrovni textu hranice, ktoré určujú autorov postoj k obsahu celého textu. Vertikálna metatextová stránka sémantiky modálnych výrazov je pri formovaní modálnosti textu úzko prepojená s kontextom, ktorý sa prejavuje na lineárnej úrovni textu.

2. Lineárne kreovanie textu – kontext

Lineárnosť textu bežne chápeme ako bezprostredné nadväzovanie jeho jednotlivých častí na seba, ktoré je primárne zabezpečované jazykovými konektormi. Podľa F. Mika sa však v našom vedomí neutvára lineárny text, „lebo z neho plne žije len veta... Veta odovzdá svoj tematický prínos pamäti textu a po svojom odznení v pamäti zaniká... Živý z textu ostáva v pamäti textu jeho obsah, ktorý je jeho hlavným produktom, jeho vlastným výstupom... Obsah

textu možno znova aj reprodukovať, a to sledom viet, pravda, v porovnaní s pôvodnými vetami už len v približnej forme.“ (Miko, 1989, s. 50). Identita lineárneho textu zostáva v obsahovej pamäti zachovaná vďaka imaginárnej stope procesualnej minulosti (Dolník, 2010, s. 96). Takýto obsah textu sa v pamäti hovoriaceho i recipienta stáva textovým okolím, s ktorým sa modálne prostriedok dostáva do vzájomnej interakcie. To znamená, že sa v rámci takejto súvislej časti textu (kontextu) jednoznačne a jedinečne vymedzuje gramatická i sémantická povaha modálneho prostriedku. Modálne prostriedky sa na lineárnej úrovni podieľajú na utváraní kontextuálneho charakteru modálnosti textu.

Impulz pre objasnenie vplyvu modálneho prostriedku na lineárne kreovanie textu nachádzame u anglického filozofa a predstaviteľa tzv. analytickej filozofie G. E. Moora (Leško – Mihina, 1999, s. 259), podľa ktorého objasňujeme v procese analýzy vetu alebo jednotlivé slová inými slovami alebo vetami. V druhej vete musí byť explicitnou aspoň jedna nejasnosť, ktorá bola skrytá verbálnou formou prvej vety. V rámci toho istého jazyka ide o akýsi zvláštny typ prekladu, pri ktorom každá nová výpoveď predstavuje objasnenie, meta-informáciu, konzekvenciu (Bellert, 1971, s. 49) k tomu, čo v jazykových prostriedkoch predchádzajúcej výpovede zostalo skryté.

Výpoveď, ktorá je konečnou podmienkou a konečným úsudkom hovoriaceho, má v sebe implicitne obsiahnutý celý súbor možných konzekvencií (Bellert, 1971, s. 51), a teda výpovedí, z ktorých si autor strategicky a v lineárnej následnosti vyberá len jednu, pričom ostatné možnosti sú pre neho irelevantné. Stretávame sa aj s takými konzekvenciami, ktoré v sebe obsahujú objasnenie modálneho postoja v epistemickej častici predchádzajúcej výpovede. Nachádzame ich najmä v textoch s emocionálno-expresívnou funkciou, v ktorých si hovoriaci strategicky vyberá tú alternatívu, ktorá mu umožňuje objasniť svoje stanovisko:

A: Vás si neviem ani predstaviť v inom povolani ako futbalista ...

B: **Určite** by som nedokázal robiť niečo iné. Futbal milujem, venujem mu veľa času, energie, hoci som si tým už narobil dosť problémov. (Týždeň, 2006, roč. 3, č. 50, s. 57).

V explikatívnych textoch je postoj obsiahnutý v modálnej častici rozvíjaný v ďalších výpovediach napríklad takto:

Iste došlo k veľmi pozitívnej zmene v postoji kresťanov voči iným náboženským tradíciami vrátane islamu. To súvisí, po prvé, s rastúcimi znalosťami o základných princípoch iných náboženských tradícií, ako i o kultúrach a spôsobe života mužov a žien, ktorí podľa týchto princípov žijú. Po druhé, nové teologické chápanie Krista a kresťanského posolstva ovplyvnilo kresťanskú spoločnosť ako celok. Ale ešte významnejšou bola premena sociálno-ekonomickej a politickej štruktúry sveta od kolonizovaného človeka a kolonizujúcej moci k slobodným a nezávislým štátom a národom. (Senčík, 1999, s. 88 – 89).

Vysoká miera istoty o tom, že došlo k pozitívnej zmene v postoji kresťanov voči iným náboženským tradíciám, je podporená v textovom okolí troma

momentmi, a to rastúcimi znalosťami o základných princípoch iných náboženských tradícií, novým teologickým chápaním Krista a sociálno-ekonomickou premenou sveta. Hovoriaci svoje presvedčenie vyjadrené v epistemickej partikule *iste* dokáže niekoľkonásobne zdôvodniť, čo zvyšuje validitu propozície na osi istota – neistota (došlo k pozitívnej zmene v postoji kresťanov).

Podobne aj sémantické kategórie modálnych slovies vytvárajú v rečovom kontinuu lineárne vzťahy s textovým okolím. Význam modálneho prostriedku sa tak stáva súčasťou hĺbkovej i povrchovej štruktúry textu. V našom korpuse textov nachádzame na lineárnej úrovni niekoľko možných realizácií modálneho slovesa *musieť*. Pri modálnom výraze *musieť* s epistemickým (vysoká miera presvedčenia) a deontickým (nutnosť) významom sme analyzovali tieto rečové realizácie:

1. Jednoduchá determinácia. Význam modálneho výrazu *musieť* je determinovaný lexikálnym obsahom textového okolia. Hovoriaci interpretuje skutočnosť ako nutnú (vylučujúcu iné alternatívy) na základe poznania inej možnosti vyjadrenej v textovom okolí.

Moji skladníci behali pri pultoch s pravítkami. Oddýchol by som si! Aspoň na chvíľu by som si ľahol spať, lenže zajtra o ôsmej otvárame. **Musel** som vyraziť ďalej. Sto metrov dlhá hala trvanlivých potravín. Múky. Obilniny. Kukuričné vločky. Šišky v prášku. (Hvorecký, 2000, s. 51).

2. Zložená determinácia. Nutnosť vyjadrená pomocou *musieť* je určovaná na seba významovo nadväzujúcimi výpovednými propozíciami.

Emanuel Klapka starostlivo obchádzal prevádzku a kontroloval, či chlapi dobre poufahovali ventily, lebo výron čpavku cez odstávku elektrického prúdu by rozpútal vo fabrike čosi podobné atómovému poplachu. Dispečer tvrdil, že výpadok bude trvať do piatej, ale už sa blížila šiesta a elektriny stále nebolo. Chlapi otrávene reptali, lebo krútili niekoľko hodín ručne ventilátormi na veľkých elektromotoroch, aby sa miešadlá hýbali a smalt sa neusadil, nebolo nič príjemné. Emanuel Klapka, vedúci zeleného oddelenia, **musel** vynaložiť celú škálu diplomatických trikov, od nejasných prísľubov skoršieho odchodu zo šichty až po ešte nejasnejšie prísľuby vyšších prémie, len aby udržal chlapov v akej-takej nálade. (Matis, 2002, s. 38).

Musieť s významom objektívnej nevyhnutnosti je determinované propozíciami predchádzajúcich výpovedí: Výron čpavku → čosi podobné ako atómový poplach → výpadok elektriny mal trvať do piatej → elektrina ešte nebola o šiestej → chlapi reptali → chlapi nerobili nič príjemné → *musel* vynaložiť celú škálu diplomatických trikov. V poslednej výpovedi ucelenej ukážky je nutnostný propozičný význam potvrdený v jedinom možnom riešení danej situácie.

3. Vetvená determinácia. Význam výpovede s *musieť* je postupne určovaný lexikálnym obsahom viacerých odlišných determinantov z textového okolia.

Úspešnosť svojich činov zväčša posudzujeme nielen na základe rýchlosti, akou sme dospeli k cieľu, ale aj s ohľadom na počet omylov, ktoré cestu k cieľu sprevádzali. Čím menej omylov, tým väčšia úspešnosť. Omyl sa pri takomto kalkulovaní chápe ako strata: času, energie, prostriedkov. Omylnosť ako neželaná, poľutovaniahodná ľudská vlastnosť, ako negatívum, rodový nedostatok, s ktorým **musíme** bojovať, keď už ho nedokážeme z ľudského života eliminovať. (Farkašová, 1998, s. 53).

K nevyhnutnosti prichádza hovoriaci dvoma spôsobmi intenzifikácie kognitívnych procesov, t. j. pomocou objektívne danej nevyhnutnosti (omyl ako nedostatok) a účelovej nevyhnutnosti (eliminovať omyl, mať úspech).

4. Vylučovací (disjunktívny) vzťah. Nutnosť vyjadrená *musieť* označuje jediná alternatívu, ktorú hovoriaci akceptuje za istých podmienok, za iných okolností táto možnosť neplatí.

Rytmicky bližšie neurčená virga, ako prvý element climacu, má v notácii SG zásadne dvojaký rytmický význam. Ak nespojená virga, ako prvý element climacu, má vyššiu hodnotu voči bezprostredne nasledujúcej kurentnej note, potom **musí** byť označená *episémon*, alebo *tenete*. Inak sa jej hodnota vykladá zodpovedajúc hodnote nasledujúcej noty. To znamená, že keď je nasledujúca nota kurentná, potom aj virga zodpovedá kurentnej notovej hodnote. Oproti tomu, keď je nasledujúca nota nekurentná, potom aj virga zodpovedá nekurentnej notovej hodnote. Ak však po prvej kurentnej note nasleduje druhá nekurentná nota climacu, potom sa virga **musí** spojiť s nasledujúcim tractulom na spôsob *clivisu*. (Kolena, 2001, s. 227–228).

Nutnosť (s odtieňom povinnosti) vyjadrená modálnym slovesom *musieť* označuje jediná alternatívu: (nespojená virga – pozn. K.D.) *musí byť označená episémon, alebo tenete*, ktorá platí za istých podmienok (vedľajšia veta podmienková): *Ak nespojená virga, ako prvý element climacu, má vyššiu hodnotu voči bezprostredne nasledujúcej kurentnej note... Za iných podmienok sa práve táto alternatíva vylučuje, pretože platí tá, ktorá v predchádzajúcich podmienkach neplatila.*

5. Stupňovací (gradačný) vzťah. V textovom okolí hovoriaci zosilňuje účinok modálneho významu pomocou gradácie.

Panstvo z nich však určilo iba predstaviteľov štyroch rodín, ktorí mali s ním spravovať obec a vyberať od poddaných dávky a peniaze, ostatní [šoltýsi – pozn. K.D.] **museli** odvádzať panstvu ročne po jednom toliari. Aj furmanské povinnosti šoltýsa boli už zväčša zmenené na peniaze a namiesto dovážania vína a soli platil už peňažnú náhradu v sume 23 zlatých a od mlyna, pretože nekrmil pre panstvo brava, 5 zlatých. Pribudli mu aj ďalšie dávky, ktoré vyplácal tiež v peniazoch. (Horváth, 1998, s. 24).

Jediná možná alternatíva, t. j. povinnosť šoltýsa odvádzať panstvu peniaze, sa stupňuje od jedného toliara po 23 zlatých a ďalšie peniaze. V textovom okolí sa táto jediná možnosť (platiť dane) graduje, čím sa zosilňuje účinok modálneho významu nevyhnutnosti.

6. Odstupňovací (degradačný) vzťah. Vzťah medzi epistemickým významom *musieť* a textovým okolím (modus hovoriaceho) je charakteristický postupným eliminovaním pochybností. Hovoriaci poznáva skutočnosť ako

presvedčivú na základe toho, že v textovom okolí uvádza tie významy, ktoré odstraňujú jeho pochybnosti.

Oprel sa o bránu, jej tuhý odpor ho už načisto upokojil. Je zamknuté, brána je pevná, neprerazilo by ju ani baranidlo. Skúsil sa zachytiť výstupku na stĺpe vo výške hlavy a vytiahnuť hore. Nešlo to. Uvedomil si, že muž, ktorý pred chvíľou visel na stĺpe a bráne, **musel** byť atlét. Trénovaný muž s dobre vyvinutými bicepsami, pružnými lýtkami, **musel** mať neuveriteľnú silu v prstoch ... áno, nebol to amatér, ale zručný profesionál, áno, áno, aj keď sa mu pokus nepodaril, jeho pohyby boli pavúčie, visel na bráne ako pavúk a Lambinovi nebolo už nič čudné, iba to, že dielo nedokonal. (Glocko, 1999, s. 15–16).

Musieť vyjadruje presvedčenie alebo istotu, ktorá sa opakuje i v nasledujúcej výpovedi: *Trénovaný muž s dobre vyvinutými bicepsami, pružnými lýtkami, musel mať neuveriteľnú silu v prstoch...* Vo vzťahu medzi epistemickým významom modálneho slovesa a textovým okolím vidíme, že sa u hovoriaceho postupne eliminujú pochybnosti o platnosti deja (musel byť atlét, musel mať silu).

Textová platnosť modálneho prostriedku sa nevyhnutne utvára a špecifikuje na pozadí rečového kontinua i širších textových súvislostí. Obidva typy kontextov sú relevantné pri interpretovaní modálnosti textu.

3. Odkrytie kognitívneho východiska textu

Kontextuálnosť a metatextovosť modálnych indikátorov sa prejavuje vo vete a v texte podobne, to znamená, že každý fakultatívny modálny prostriedok má vo vete, alebo v texte rovnako dôležité postavenie. Modálnosť textu je však založená na hierarchii, ktorá je medzi dominantnými modálnymi prostriedkami a prostriedkami s podpornou funkciou. Dominantný modálny prostriedok reprezentuje modálnu rolu textu (hranice ovplyvňujúce postoj hovoriaceho k obsahu celého textu), ostatné modálne prostriedky fungujú v prospech modálnej dominanty, a to tak, že vytvárajú sémantické podmienky pre jej jedinečnosť.

Dominantný modálny prostriedok má v ucelenom texte východiskové a kľúčové postavenie, pretože je rozhodujúci pre modálnu platnosť celého súvislého textu. To znamená, že prostredníctvom modálnej dominanty interpretujeme, či postoj modálnej osobnosti k obsahu celého textu je založený na vysokej alebo nízkej miere presvedčenia o platnosti propozície, alebo vychádza z otvorenosti (možnosť) či uzavretosti (nevyhnutnosť) voči ďalším možným alternatívam realizácie deja. Priblížime to prostredníctvom interpretácie tejto textovej ukážky.

Ťažšie ťažké časy

Na rozpočet **sa dá** pozerat' rôznymi očami. **Nepochybne** je oveľa lepší, než si po zostavení vlády odborná verejnosť vôbec dokázala predstaviť. **Nepochybne** je oveľa horší, než by bolo pre budúci ekonomický vývoj dobré.

Bez ohľadu na optiku hrozby pretrvávajú. Tie hlavné sa ukrývajú v odkladaných investíciách, ktoré o pár rokov **môžu** vo výdavkoch narobiť veľké problémy, a tiež v tom, že ak sa výdavky nastavujú nadoraz na vysoké príjmy, dané mimoriadne vysokým tempom ekonomického rastu a vopred sa prerozdeľuje aj to, čo ešte nie je isté, v horších časoch budú verejné financie v obrovských problémoch.

Je to rozpočet, ktorý je menšou katastrofou, než sa pôvodne očakávalo. Je to však rozpočet, ktorý v detailoch celkom jasne ukazuje nedostatok predvídavosti, veľkú nezodpovednosť voči budúcnosti, a aj to, že keď ekonomický rast nebude prekonávať rekordy, prídu časy, ktoré budú oveľa ťažšie, než by boli, keby sme mali rozumnú vládu (Týždeň, 2006, roč. 3, č. 50, s. 36).

V publicistickom texte hovoriaci vyjadruje dvakrát vysokú mieru presvedčenia (*nepochybne*) spojenú s možnosťou (*môcť, dať sa*). Použitie epistemických a aj deontických indikátorov odkazuje k relácii významov oboch modálnych druhov v texte. Podľa fenomenologickej koncepcie sa objektívne existujúci (v našom prípade možný) jav skúma podľa toho, či je subjektívne vnímaný. Epistemické a deontické modálne prostriedky sú teda vo vyváženom pomere: hovoriaci tu vyjadruje vysokú mieru presvedčenia o (ne)kvalitách vlády v oblasti zaobchádzania s finančným rozpočtom a na druhej strane uvádza, že jeho uhol pohľadu je len jednou z možností, akou sa dá pozerieť na rozpočet. Vysoká miera presvedčenia nevylučuje ďalšie alternatívy uvažovania o probléme; hovoriaci však v texte explikatívne rozvíja svoj postoj, nie iné možnosti. Preto považujeme vysokú mieru presvedčenia vyjadrenú pomocou modálnej častice *nepochybne* za modálne dominantnú a v celom uvedenom texte významovo preferovanú. Ostatné modálne prostriedky použité v ukážke vytvárajú sémantické predpoklady pre jedinečnosť tohto východiskového postoja autora.

Ako bolo možné vidieť z textovej ukážky, pri určovaní modálneho významu, ktorý má v danom texte dominantné postavenie, zohľadňujeme dve kritériá:

- 1) kritérium sémantickej dôležitosti,
- 2) kritérium frekvencie.

Obidve kritériá nám pomáhajú odkryť modálnu dominantu, to znamená identifikovať funkciu modálnych prostriedkov použitých v texte. Vychádzame z toho, že modálne prostriedky sú v texte hierarchizované, že minimálne jeden z nich má dominantné postavenie, pretože reprezentuje modálnu rolu textu. Ostatné modálne prostriedky majú podpornú úlohu, fungujú v prospech modálnej dominanty, a to tak, že vytvárajú sémantické podmienky pre jedinečnosť modálnej dominanty, ktorou modálna osobnosť vyjavuje adresátovi svoj postoj k obsahu celého textu. Modálna štruktúra textu je tvorená na vzťahu medzi modálnou dominantou a ostatnými modálnymi prostriedkami. Na základe kritéria sémantickej dôležitosti a frekvencie dokážeme nielen identifikovať modálnu dominantu, ale zároveň ju špecifikovať pomocou vzťahu k ostatným modálnym prostriedkom v rámci modálnej štruktúry celého textu. Takto prichádzame k interpretácii modálnosti textu, teda sa dostávame k zámernému

porozumeniu východiskového postoja modálnej osobnosti k obsahu (k základnému významu) celého textu alebo k jeho časti.

Záver

Každý jazyk je neoddeliteľne spätý s naším myslením, vnímaním a chápaním sveta, ba dokonca má schopnosť odkrývať „prameň“ tohto nazerania. V jeho bohatom aparáte prostriedkov sa nachádzajú tie, ktoré odkrývajú spôsob (model), akým poznávame skutočnosť a následne o nej uvažujeme. Nie však v celej šírke a mohutnosti, ktorú zahŕňa mimojazyková realita, ale ohraničene, teda na základe toho, čo považujeme za nutné a čo za možné. Na jednej strane je to príkaz, norma, nutnosť, ktoré vylučujú inú možnosť, inokedy sa zasa ponecháva možnosť voľby z dvoch a viac alternatív. Korešponduje to s filozofickým definovaním možného a nutného ako základných hraníc ľudského poznania a poznávania. Toto poznávanie videného, počutého, logického, presvedčivého je ovplyvnené najhlbším rozhodnutím, zámerom každého človeka, ktoré pramení z jeho preferencií, vnútorných motívácií. Modálne kategórie možnosti, nutnosti a zámeru tvoria kognitívnu bázu, ktorá ovplyvňuje náš vzťah k svetu a ktorá predstavuje antropocentrickú podstatu modálnosti so špecifickým aparátom výrazových prostriedkov v mnohých jazykoch.

Literatúra

- Bellert I., 1971, *O pewnym warunku spójności tekstu*, [w:] M.R. Mayenowa (red.), *O spójności tekstu. 21*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, s. 47–75.
- Dudová K., 2014, *Od modálnosti vety k modálnosti textu*, Nitra.
- Dolník J., Bajzíkova E., 1998, *Textová lingvistika*, Bratislava.
- Dolník J., 2010, *Jazyk, človek, kultúra*, Bratislava.
- Leško V., Mihina, F., 1999, *Dejiny filozofie*, Bratislava.
- Miko F., 1989, *Aspekty literárneho textu*, Nitra.
- Pekaríková K., 2010, *Prototypový význam slovenských gramatikalizovaných modálnych slovies*, „Slavica Slovaca“, s. 43–51.
- Wierzbicka A., 1971, *Metatekst w tekście*, [w:] M.R. Mayenowa (red.), *O spójności tekstu. 21*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, s. 105–121.

Korpus textov

- Farkašová E., 1998, *Etudy o bolesti a iné eseje*, Bratislava.
- Gavlovič H., 1964, *Valaská škola – mravov stodola*, [w:] J. Mišianik (ed.), *Antológia staršej slovenskej literatúry*, Bratislava, s. 477–498.
- Glocko P., 1999, *Ruža pre Jula Verna (alebo päť týždňov v balóne)*, Bratislava.
- Gray J., 2012, *Muži sú z Marsu a ženy z Venuše*, Bratislava.
- Horváth P., 1998, *Anton Bernolák. Pôvod a osudy jeho rodiny, život a dielo*, Bratislava.
- Hvorecký M., 2001, *Lovci & zberači*, Bratislava.
- Kolena Milan., 2001, *Súčasný smery v interpretácii gregoriánskeho chorálu*, Bratislava.
- Matis J., 2002, *Muž, ktorý bozkával skleník*, Bratislava.
- Senčík Š., 1999, *Kresťanstvo medzi svetovými náboženstvami*, Trnava.
- Týždeň, 2006, roč. 3, č. 50, s. 3–61.

Interpretation of Cognitive Foundation in the Horizontal and Vertical Formation of the Text

Summary

In the paper proposed linguistic approach opens the possibility of interpretation of such a semantic category which fundamentally influences the constitution of other meanings of the text and which is closely bound to the creator of the text and his attitudes towards the content of the entire textual unit. The deciding factor in formation of this semantic category of the text is a modal subject (the speaker), whose attitude towards the content of the entire text determines the modal validity of the entire continuous language discourse. We are talking about the modality of the text (Dudová, 2004), under which we therefore understand the attitude of a speaker by means of these indicators towards the content of the whole text, which act as a base for his preferences, evaluation, emotional functioning, etc., and which determine boundaries of his learning based on the degree of conviction, or openness (possibility) or separateness (necessity) towards other possible alternatives in the realization of an act. Such attitude signalizes in the text specific language units, which bear all semantic and cognitive preconditions for being able explicitly express boundaries influencing the attitude of a speaker (modal subject) on the horizontal and vertical level.

Keywords: modal subject, modal of the text, modal indicators